

A homoszexualitás megértése

A tudomány nem adja az irányultságot, hanem előfeltételezi azt – írta a szociológus *Rosens-tock-Huessy*. A pszichológia sem értéksemleges, a különböző lélektani iskolák különböző emberképeken alapulnak. Ezért ezt a dolgot alapvető bibliai-antropológiai tájékozódással kezdjük.

BIBLIAI-ANTROPOLÓGIAI PERSPEKTÍVA

A homoszexualitás vélhetőleg az emberiség kezdetei óta létezik. Ellentétben sok más kultúrával (például Görögország) a zsidóság és a kereszténység története folyamán mindig elutasította a homoszexuális magatartást. Miért? A Biblia felfogása szerint az Isten képmásának megfelelő teljes emberséghez kezdettől fogva két nem szükséges: a férfi és a nő. Sajátos egymásrautaltságuk éppen nemiségükben nyilvánul meg.

Az „Isten képmására” (Ter 1,26–30) teremtett embernek látható valóságában kell tükröznie valamit Isten lényéből. Ez az „ember” a Teremtés könyve 1,27 szerint – amely sajátos feszültséget teremt – egyrészt az egyes férfi és az egyes nő, másrészt azonban csak „a férfi és a női teremtmény” együttese alkotja az egész „embert”. Ez olyan, mint egy érem két oldala: igaz, hogy az egyes férfiak és az egyes nők is hordozzák az istenképiséget, ugyanakkor csak a férfi és a nő megismételhetetlen párbeszédén alapuló közössége alkotja az Isten képmását hordozó egész embert. A Biblia felfogása szerint az ember éppen hogy nem androgün lény, ezért megmarad a nemi megkülönböztetés: az ember csak akkor egész, „ha-adam”, ha két rész, a férfi és a női teremtmény alkotja.¹

Ha a férfi és a nő összetartozásának és egymásrautaltságának egyedi volta már nem jele-

nik meg látható módon világunkban, például azáltal, hogy a homoszexuális életmódot a házassággal egyenértékűnek vagy ahhoz hasonlóan tekintjük, akkor ezzel megsértjük az ember teremtményi képét, és ezáltal elhomályosítjuk Isten képét a földön.

Nőiségünknek és férfiúi voltunknak arra kell emlékeztetnie minket, hogy kiegészítésre – nemi-szexuális tekintetben a másik nem általi kiegészítésre – szorulunk. A bibliai felfogás szerint az emberség és az embernek önmaga transzcendálására irányuló késztetése, az önmagán való túlmutatásra irányuló késztetése egy és ugyanaz. Arra teremtettünk, hogy magunkból kiindulva, önmagunkon túl valami olyasmire mutassunk, ami nem vagyunk: a férfi a nőre, a nő a férfira, és mindketten közösen Istenre.

A másik nemre utaltságunk látható kifejeződése a testünk. (Egész fiziológiánk túlnyomó része – a petesejtől és a spermiumtól az agyi struktúrákig – komplementer, a másik nem által történő kiegészülésre van beállítva.) Szexualitásunk az a teremtő energia, mely abban segít, hogy átnyúlhassunk a másik nemhez. Csak a posztmodern korban jött létre a testiségünkől és ezáltal nemiségünkől elválasztott szexualitás és identitás társadalomelméleti koncepciója. Az új genderelméletekben a szexualitás „szabadon lebeg”, mintha azt tehetnénk vele, amit akarnánk, és olyan új nemeket találhatnánk ki, mint a homoszexuálisoké, biszexuálisoké, a transzszexuálisoké, a képlékeny nemi identitásúaké stb.

A földi képmás – a Teremtés könyve 1,27 szerinti teljes értelemben csak a „férfi és a női teremtmény” együtt – az isteni ősképre mutat. *Jean Vanier*, a nemzetközi Bárka-közösségek alapítója ezért a férfi és a nő házasságát „Isten ikonjának”, tehát az „ősképmásának” nevezi.

¹ Erről részletesen: Trible, Ph: *Gott und Sexualität im Alten Testament*. Gütersloh, 1993. Lásd még Vonholdt, C. R.: *Ehe – die Ikone Gottes in der Welt*. *Salzkorn*, 194/2001 OJC.

Nézetem szerint ez a legmélyebb oka annak, hogy miért utasítja el az Ó- és az Újszövetség olyan egyértelműen a homoszexuális magatartást: az olyan mozgásba vonja az embert, mely nem a férfi és a nő egymásra utaltsága felé mutat, hanem ellentétes irányba hajtja a nemeket. A homoszexuális kapcsolatok (nem az egyes homoszexuális irányultságú emberek), melyekből a férfi vagy a női elem hiányzik, nem „az ősképmásai”.

EGY PSZICHOLÓGIAI PERSPEKTÍVA

A pszichoterápia úttörői valamennyien – *Sigmund Freud, Carl Gustav Jung és Alfred Adler* – neurózisnak, tehát egy tudattalan, feloldatlan gyermeki konfliktus kifejeződésének tekintették a homoszexualitást. Jung szavai szerint: „A homoszexuális férfi képtelen arra, hogy megtalálja a férfiasságot lényé legmélyén. Ezért ezt biológiai-szexuális szinten próbálja megtalálni.”²

Később az olyan terapeuták és pszichoanalitikus irányultságú kutatók, mint *Anna Freud, Irving Bieber, Otto Kernberg* és *Charles Socarides* jelentősen hozzájárultak a homoszexualitás mélyebb megértéséhez.

Anna Freud a férfi homoszexuális késztetéseknek fontos motívumára világított rá: a homoszexuális aktus hivatott „létrehozni” a fiú fejlődése során sikertelen azonosulást a férfiassággal. Ő dolgozta ki a homoszexualitás mint „reparatív (helyreállító) ösztön” fogalmát, melyen a mai „reparatív terápia” is alapszik.

Irving Bieber felfedezése szerint az apa és a fia közötti sikertelen kisgyermekkorai kapcsolat a homoszexuális irányultságú férfiak történetének egyik tipikus jellemzője. Ezeket a kutatásokat azóta sem cáfolták.

VISSZATEKINTÉS: AZ 1973-AS PARADIGMAVÁLTÁS

A terapeuták és pszichiáterek hetven évig gondolták és tanították azt, hogy a homoszexuali-

tás pszichológiai szempontból egy megoldatlan nemi identitáskonfliktus kifejeződése. Ezért 1973-ig a homoszexualitás emocionális zavaróként szerepelt az American Psychiatric Association (APA: Amerikai Pszichiátriai Egyesület) jelentőségteljes diagnózislistáján. Ez nem az újabb kutatási eredmények miatt, hanem az átalakult társadalmi klíma következtében változott meg.

1970-ben – a háborúellenes amerikai demonstrációk sorában – kisebb, jól szervezett homoszexuális csoportok tiltakozó felvonulásokat szerveztek, ahol jelszavakat skandálva, a nyilvános rendezvények taktikájával próbálták felhívni magukra a figyelmet.

A kor tanúja, Socarides a következőket írja: „A homoszexuálisok nem azért szövetkeztek, hogy segítséget kérjenek... az orvosoktól, vagy nyilvánosan elismertessék állapotukat – mint a neurózis más formáiban szenvedő vagy más emocionális problémákkal küzdő többi ember –, vagy egyszerűen azért, hogy a törvénybeli igazságtalanságok ellen tiltakozzanak, hanem hogy a homoszexualitás »normalitását« hirdessék, és minden e felfogással szemben álló vélekedést megtámadjanak. A homoszexuálisok között azok, akik ezt a véleményt képviselték, kicsiny, de annál hangosabb kisebbséget alkottak, szemben azokkal, akik több segítséget akartak vagy meg sem szóltak.”³

„A homoszexuális mozgalom szószólói azt állították, hogy a homoszexualitás nem elhajlás, a homoszexuális irányultságú emberek csupán másfajta emberek, akik helyeselendő életmódot folytatnak, amely egyébként a népességrobbanásra adható tökéletes válasz is egyben.”⁴

Egy kisebb homoszexuális töredékcsoport „azt tervezte, hogy módszeresen megkísérli megzavarni az American Psychiatric Association (APA) éves gyűléseit”.⁵ A „befolyásolás” módszerét azzal igazolták, hogy az APA a „pszichiátriát mint társadalmi intézményt” képviseli, és ezzel a társadalmi „elnyomó apparátus” része.

Amikor a homoszexualitás kutatásának szakértője, a pszichoanalitikus Irving Bieber referá-

2 Jacobi J.: A Case of Homosexuality. *Journal of Analytical Psychology*, 14/1969, 48–64. ■ 3 Socarides, Ch.: Sexual Politics and Scientific Logic. *Journal of Psychohistory*, 10, 3, 1992, 308. ■ 4 Uo. ■ 5 Bayer, R.: *Homosexuality and American Psychiatry: The Politics of Diagnosis*, New York, 1981, 102.

tumot tartott az APA 1970-es éves konferenciáján, egy aktivista, aki titokban jutott be a gyűlésre, hirtelen félbeszakította: „Amikor (Bieber) megpróbálta elmagyarázni álláspontját... gúnyos nevetés fogadta... Az egyik tiltakozó gyalázkodó szavakkal illette. »Olvastam a könyvét, dr. Bieber, és ha abban úgy beszélne a feketéről, mint a homoszexuálisokról, akkor felnégyelnék, amit meg is érdemelne.«”⁶

A homoszexuális aktivisták az követelték, hogy a következő éves gyűlésen rendezzenek pódiumvitát – nem a homoszexualitásról, hanem egy olyat, amelyet a homoszexuálisok maguk szerveznének. Ha erre nem kerülne sor, erőszakos zavaró akciókkal fogják szétrobbantani az egész éves gyűlést, és nem csak egy előadást. „A dühödte egalitarizmus hatására... a pszichiáterek a homoszexualitás patológiáját kénytelenek voltak magukkal a homoszexuálisokkal megvitatni. Az ennek eredményeként meghozott döntés nem az ésszerűen felfogható tudományos igazsághoz való közelítésen, hanem a kor ideológiai légkörének követelésein alapult.”⁷

De „annak ellenére, hogy megengedték a homoszexuálisoknak, hogy az 1971-es gyűlésen megrendezhessék saját pódiumvitájukat, a washingtoni melegaktivisták úgy vélték, még egy csapást kell mérniük a pszichiáterek foglalkozási csoportjára... Ha túl simán zajlott volna az átmenet... akkor ezzel a mozgalmat megfosztották volna legfontosabb fegyverétől: a közrend megzavarására irányuló fenyegetéstől. Az aktivisták a washingtoni »Meleg Felszabadítási Front« kollektívájához fordultak, hogy demonstrációt szervezzenek 1971 májusában. A csoporttal közösen átfogó, a legapróbb logisztikai részletre is kiterjedő zavargási stratégiát dolgoztak ki.”⁸

1971-ben aktivisták hamis papírokkal betörték többek között az APA-gyűlés egyik rangos díjkiosztó-rendezvényére, és magukhoz ragadták a mikrofont. Az egyik agitátor a következőket hirdette ki: „A pszichiátria az ellenség megtestesülése. A pszichiátria könyörtelen meg-

semmisítő háborút folytatott ellenünk. Ezt nyugodtan tekintsek hadüzenetnek.”⁹

A konferencia hangneme és tartalma időközben úgy alakult, hogy már senki sem mondott ellent. Azok, akik ragaszkodtak ahhoz a diagnózishoz, mely szerint „a homoszexualitás emocionális zavar”, csöndben maradtak, vagy a későbbiekben távolmaradtak a vitáktól. „Ezután olyan folyamat vette kezdetét, melynek során a nyilvánosan kifejezett dühöt egy bizonyos politikai követelésbe terelték.”¹⁰

Rövid idővel később az aktivisták kiharcolták, hogy meghallgassa őket a diagnózislista felülvizsgálatáért felelős bizottság. A bizottság egyik tagja sem volt szakértő a homoszexualitás területén. Az egyik tanácsadó (*Robert Spitzer*) úgy vélte, a homoszexualitás talán mégsem pszichés zavar, és főképpen nem „annyira veszés”.¹¹ Nem mutattak be semmilyen, a diagnózislista módosítását indokoltá tevő, meggyőző tudományos kutatást. Amivel kapcsolatban általában hosszú évekig folyó viták után foglalnak állást, arról most egy szempillantás alatt döntés született: 1973-ban a bizottság úgy határozott, hogy a homoszexualitást törölni kell a pszichés zavarok listájáról. (Ma már többen tudunk arról, hogy az aktivistáknak nemcsak szimpatizánsaik, hanem cinikok is voltak, még az APA vezetőségén belül is.) Amikor 1978-ban közvélemény-kutatást tartottak olyan amerikai pszichiáterek körében, akik tagjai voltak az APA-nak, a kérdőívet visszaküldők hatvannyolc százaléka úgy nyilatkozott, hogy a homoszexualitást továbbra is emocionális zavarnak tartja.

„Sok pszichiáter naivan úgy tekintette a [z 1973-as] döntést, mint egy diagnózis »egyszerű« törlését annak érdekében, hogy megszűnjenek az igazságtalanságok. A valóságban azonban igazságtalanságokat teremtett a homoszexuális irányultságú emberrel szemben, azáltal, hogy az igazság igazságtalanságot szenvedett, és ezzel megakadályozták a homoszexuálisokat abban, hogy pszichoanalitikus segítséget keressenek és találjanak.”¹²

6 Bayer, R.: i. m. 102 skk. ■ 7 Uo. 3–4. ■ 8 Uo. 104. ■ 9 Uo. 105. ■ 10 Uo. 107. ■ 11 Lásd Satinover, J.: *The Trojan Couch*. www.narh.com/docs/TheTrojanCouchSatinover.pdf ■ 12 Socarides: i. m. 308.

VELESZÜLETETT ADOTTSÁG-E A HOMOSZEXUALITÁS?

Az 1973-as döntés egyik következménye az volt, hogy a homoszexualitással kapcsolatos pszichanalitikus és mélylélektani oknyomozó kutatást tabuként kezdték kezelni, és elítélték, sőt a könyvtárakból is száműzték, hiszen többé nem számított „politikailag korrektnek”.

Ezzel szemben a biológiai okok kutatását kezdték szorgalmazni. De minden erőfeszítés ellenére máig sem találtak semmilyen bizonyítékot arra, hogy a homoszexualitás veleszületett tulajdonság lenne.

Martin Dannecker, a frankfurti egyetem Szexuáلتudományi Intézetének professzora és a homoszexuális mozgalom egyik fő alakja a következőkben foglalja össze a kutatás jelenlegi állását: „Minden olyan múltbéli kísérlet, amely arra irányult, hogy a homoszexualitást biológiai magyarázattal támassa alá, kudarcot vallott. Mostanában is több jelentős kutatás irányult arra, hogy megbizonyítsa: a saját nem felé forduló kizárólagos szexuális és erotikus érdeklődés biológiailag meghatározott készlet... Ezek pszicho-endokrinológiai és genetikai, agy-, valamint egy- és többpetéjű ikreken végzett kutatások..., melyek mindeddig nem vezettek megbízható és konzisztens eredményekhez. [...] A biológiai irányultságú homoszexualitás-kutatás immanens kritikája azonban kiegészítésre szorul. Ez a kutatás, melynek az a célja, hogy a szexuális irányultságot primer biológiai jelenségként állítsa be, a szexuális irányultság teljesen redukcionista felfogásán alapul. [...] A szexuális irányultság azonban olyan rendkívül összetett dolog, melyet csak akkor lehet megfelelőképpen megérteni, ha biológiai, fejlődéslelektani, interperszonális szempontból, az élettörténet tapasztalatain alapulóként és szociális konstrukcióként fogják fel.”¹³

Egy aktuális, 2005 márciusában publikált vizsgálat szerint, melynek során a teljes emberi örökítőanyagot vizsgálták meg, nem sikerült statisztikailag szignifikáns kapcsolatot találni

a DNS-szerkezetek és a homoszexualitás jelensége között.¹⁴

A HOMOSZEXUALITÁS ÉRTELMEZÉSI MODELLJEI

De akkor mi a homoszexualitás? Az APA 1973-as döntésének következtében a homoszexualitással kapcsolatban ma szinte csak két értelmezési modell van jelen a nyilvánosságban. Az egyik messze túlsúllyal szerepel a médiában és a közvéleményben. A másik modellt lényegében csak az egyetemeken tárgyalják. Egy harmadik létező modell nem számít „politikailag korrektnek”, mert ebben a homoszexualitás továbbra is emocionális zavarként, egy megoldatlan nemi identitáskonfliktus kifejeződéséül szerepel. Ezért a nyilvánosság előtt erről szándékosan hallgatni szoktak. De egyedül e harmadik modell mutathat kivezető utakat azoknak az embereknek, akik konfliktusként élik meg homoszexualitásukat, szenvednek tőle, és az érett heteroszexualitás irányában szeretnének fejlődni.

Mindhárom modell – és ezért volt olyan fontos, hogy tanulmányunkat antropológiai irányultsággal kezdjük – egészen különböző alapbeállítódáson, látásmódon, emberképen és előzetes etikai-erkölcsi állásfoglalásokon alapul.

Első modell: Ugyanúgy létezik homoszexualitás, mint heteroszexualitás. Ezek egyike sem megváltoztatható (*esszencialista irány*). Mindkettő kialakulása sok tényezőre vezethető vissza, melyek részben tisztázatlanok, de igazából lényegtelenek.

Mivel a homoszexualitás létezik (statisztikai „norma”), ezért el kell fogadni, és „normális”. Mindenkinek joga van „saját” szexualitásához. E modell támogatói gyakran Alfred Kinsey szexológusra hivatkoznak, noha éppen ő volt az, aki rámutatott, hogy a szexuális preferenciák az élet folyamán megváltoztathatók. A norma mögötti előzetes etikai állásfoglalás, melynek igazolásával nem foglalkoznak, így hangzik: a ho-

¹³ Dannecker, Martin: Sexualwissenschaftliches Gutachten zur Homosexualität. In: Basedow, J. et al.: *Die Rechtsstellung gleichgeschlechtlicher Lebensgemeinschaften*. Tübingen, 2000, 339–340. ■ ¹⁴ Mustanski, B. S. et al.: A genomwide scan of male sexual orientation. *Human Genetics*, 116, 4, 2005, 272–278. A nagyon apró Y kromoszómát nem vizsgálták.

moszexuális életmódot ugyanúgy jóvá kell hagyni, mint a heteroszexuális életmódot.

Második modell: Az ember bármilyen szexuális irányultságát bonyolult, többtényezős és semmiképpen sem visszafordíthatatlan fejlődési folyamat során sajátítja el (*konstruktivista irányzat*). A szexualitás társadalmi konstrukció, melyet lényegében nem szexuális motívumok határoznak meg. A szexualitás alapjában véve plasztikus és alakítható, ezért a homoszexualitás és a heteroszexualitás az egész élet során képlékeny és változékony marad. Nem kellene többé homoszexualitásról és heteroszexualitásról beszélni, hiszen ez merev „beskatulyázás”, hanem különböző képlékeny nemiségekről kellene szólni. Alapvető etikai döntéseknél a „konszenzusos erkölcsre” lehet építeni: a különböző nemiségeket mindaddig egyenrangú életmódként kell elfogadni, amíg felnőtt emberek közös megegyezésén alapulnak.

Azon szexológusok, akik ezt a látásmódot képviselik, a pedofiliát is pusztán a nemiség egy fajtájának tekintik, melynek kiélését a „konszenzusos erkölcs” nem teszi lehetővé. Ha éppen magyarázatra van szükség, akkor a „konszenzusos erkölcs” kapóra jön azoknak a lobbicsoportoknak, amelyek a szadomazochizmust a szexualitás egyik normális változatának állítják be. A szadomazochizmus a nemzetközileg érvényes orvosi diagnosztizistákon (még) emocionális zavarként szerepel. És ugyanazon okokból próbálják töröltetni a diagnosztizistákról, amelyek 1973-ban a homoszexualitás diagnosztizálásának törléséhez vezettek.

Más tudományos kutatók már a pedofília határait is feszegetik, azzal az indokkal, hogy az élet más területein is a szülők döntenek el, mi a „jó” gyerekeik számára, ezért konszenzusra sincs szükség.

Ha valahol olyan kikerülhetetlen kutatási eredmények születnek, melyek egyértelműen arra utalnak, hogy a homoszexualitás nem egyszerűen a norma egyik *változata*, hanem attól való *eltérés*, probléma, akkor ezeket az eredmé-

nyeket az első és a második modell képviselői radikálisan átértelmezik, például:

a) Egyes kutatók – még olyanok is, akik a homoszexuális mozgalomhoz sorolják magukat – egybehangzóan megállapították, hogy azon fiúk esetében, akik később homoszexuális irányultságot mutattak, lényegesen gyakrabban fordult elő, hogy öt–tizenkét éves koruk táján tartósan nemi szerepeikkel nem egyező magatartás jellemezte őket, mint azoknál a fiúknál, akik később heteroszexuálisan éreztek. A később homoszexuális irányultságú fiúk például általános iskolás korukban gyakrabban húztak lányruhát, mint a később heteroszexuálisan érző fiúk. Habár ezek a prehomoszexuális fiúk szenvednek attól, hogy „férfiatlanabbnak érzik magukat”, ezt a fejlődést a kutatók egyre kevésbé tekintik zavarának, hanem egy „sajátos emberfajta”, a „homoszexuálisok” új fejlődésének. (Hasonló, de nem ugyanilyen kutatások foglalkoznak lányokkal is.)

b) A férfi homoszexualitásban mindig jelen lévő promiszkuítást nem tekintik többé a normától való eltérésnek, hanem a homoszexuálisok különleges adottságává értelmezik át. Pedig éppen a promiszkuítás és az analízis szex azok a tényezők, melyek oda vezetnek, hogy Németországban a homoszexuális életmódot folytató férfiak az AIDS legjelentősebb rizikócsoportját alkotják. Egy holland kutatás alapján arra is fény derült, hogy az AIDS tekintetében a homoszexuális életmódot folytató férfiak között azok a legveszélyeztetettebbek, akik tartós kapcsolatban élnek, mert ezzel párhuzamosan ők is folytatják promiszkuis életmódjukat, miközben ritkábban használnak óvszert.¹⁵

A *harmadik modell* mélylélektani irányultságú fejlődési modell, amely osztja a második modell egyes szexológiai nézeteit, de hívei más emberképpel és etikával rendelkeznek. Abból indulnak ki, hogy a nemek alapjában véve egymásra vannak utalva. E modell hívei másképp vélekednek a testiség jelentőségéről. Felfogá-

15 Xiridou, M.: The contribution of steady and casual partnerships to the incidence of HIV infection among homosexual men in Amsterdam. *AIDS* 17, 2003, 1029–1038.

suk szerint a szexualitás nem pusztán valami-féle plasztikus dolog, hanem alakításra is *szorul*. Úgy gondolják, hogy az emberi szexualitásnak bizonyos értelme és célja van – és az embernek feladata lehet, hogy erőfeszítéseket tegyen ennek az értelemnek a megtalálása érdekében. Más perspektívát is észlelnek: eszerint a szexualitás nemcsak a jelenben megélhető gyönyör, hanem a jövőre irányultság kérdésébe lett ágyazva.

E modell tudományos felismerései az 1973 előtti és azt követő pszichoanalitikus, illetve mélylélektani kutatásokon alapulnak. A kutatásban számos utalás szerepel arra, hogy bizonyos környezeti és pszichológiai tényezők fontos szerepet játszanak a homoszexualitás kifejlődésében. Ide tartoznak a családi kapcsolatok bizonyos problémái kisgyermekkorban, a szexuális bántalmazás, az azonos nemű kortárcsoporttal kapcsolatos kisebbségi érzés, a kivülállás élménye, és mindezekből következően a férfi vagy női azonosságtudat elbizonytalanodása.

Csak ez a modell foglalja magában azoknak a terapeutáknak az évtizedes tapasztalatait is, akik munkájuk során az erős társadalmi ellenállás ellenére homoszexualitásuktól szenvedő és homoszexuális érzéseik csökkenését és érett heteroszexuális képességeik kifejlődését kívánó embereket kísértek.

A HOMOSZEXUALITÁS MÉLYLÉLEKTANI FEJLŐDÉSMODELLJE

E modellt a rövideg kedvéért csak a (gyakrabban előforduló) férfi homoszexualitás példáján mutatjuk be, mert a lányok fejlődése másképp zajlik. Csak példákat említhetünk: nem mindig, de gyakran így alakul a homoszexualitáshoz vezető fejlődés útja.

A csecsemő, ha minden rendben megy, szimbiotikus kapcsolatban van anyjával. A fejlődés egy bizonyos fokán – amely a lányoknál így külön nem létezik – a fiúnak ki kell szakadnia az anyjához fűződő szoros kapcsolatból,

hogy az apjához kötődhessen. Ahhoz, hogy *fiú* mivoltában kialakíthassa saját, biztos identitását, meg kell tapasztalnia, hogy „más”, mint az anyja, és e mássága azt jelenti, hogy olyan, „mint az apja”.

Ahhoz, hogy ez a fejlődési lépés sikerrel járjon, az anyának el kell engednie a fiút. Nem hangolhatja érzelmileg az apja ellen. Az apának és az anyának közösen azt kell közvetíteniük fiuk felé, hogy érdemes erőfeszítéseket tennie a férfiasságért. Ebben az apáé a fontosabb feladat. Neki kell aktívan a fiához fordulnia, és bátorítania őt. A férfiasság *cselekvéssel*, az apával való birkózással és testkontaktussal adható át. Az apának erősítenie, igazolnia és tükröznie kell a fiúban kifejlődő férfiasságot. A fiú csak az „azonoshoz” (az azonos nemhez) fűződő kapcsolatában fedezheti fel és bontakoztathatja ki *saját* pszichés férfiasságát. Ez minden fiúra érvényes. De kétszeresen igaz a nagyon érzékeny és talán félték fiúkra. Nekik még nagyobb szükségük van apjuk szeretetteljes odafordulására és megerősítésére.

Fisher és Greenberg valamennyi kutatás metaelemzésében a következőket állapítják meg: a pszichológiai vizsgálatok túlnyomó többsége kimutatta, hogy a homoszexuálisan élő férfiak gyerekkorukban érzelmileg hidegnek, barátságatlanok, büntetőnek, brutálisnak, távolságtartónak tapasztalták meg apjukat, vagy érzelmileg megközelíthetetlenek. „Egyetlen, legalább valamennyire megfelelően ellenőrzött tanulmányt sem találtunk, amelyben a homoszexuálisan élő férfiak pozitívnak vagy szeretetteljesen odafordulónak írták volna le az apjukat.”¹⁶

Ha ebben a fázisban bármilyen okból nem sikerül az apával való azonosulás, akkor a fiú esetleg sebzetten visszahúzódik. Kinyújtotta a kezét apja felé – de az érzelmileg nem volt jelen számára. A fiú sebzettségében belső falat épít fel magában apjával szemben. Mintha azt mondaná: „Ha apámnak nincs szüksége rám, akkor nekem sincs rá. Ha nem vagyok fontos neki, akkor ő és mindaz, amit képvisel, így a férfiassága sem fontos az én számomra.”

16 Fisher, S. – Greenberg, R. P. *Freud scientifically reappraised*. New York, 1996, 135 skk.

Az apától való érzelmi visszahúzódás révén a fiú nemcsak apja elől zárkózik el, hanem ezzel saját férfiasságának kifejlesztése felé is elrekeszti az utat.

Ahogy fentebb már jeleztük, a vizsgálatok a következőket mutatják: az a fiú, aki később homoszexuálisan érez, gyakran már a latenciaperiódusban (öt-tizenkét éves életkor) azt éli meg, hogy nem ér fel a többi fiúval, kevésbé „férfias”, mint ők. Már ekkor magában hordja az első mély elbizonytalanodást és sebzettséget: „Nem tartozom apámhoz.” Ezek után gyorsabban visszavonul, ha a többi fiúval kellene összemérnie erejét, vagy ha verekedésre kerül sor, amiért aztán ki is csúfolják. Úgy érzi, sem az apához, sem a fiúsoporthoz nem tartozik, így ez az ördögi kör tovább forog. De továbbra is vágyakozik arra, hogy a férfiak világához tartozék, ugyanakkor fél az újabb sérülésektől és elutasításoktól.

A serdülőkorban, az újabb identitáskeresés idején a fiú szexuális érzései, legerősebb érzelmei összekapcsolódnak legnagyobb érzelmi problémájával és azzal a mély vágyakozásával, hogy végre kapcsolatot találhasson a férfiassággal. A homoszexuális szexben megpróbálja „bekebelezni” mások idealizált férfiasságát. Azt kívánja másokban, amit önmagában nem tudott kifejleszteni.

Minden ember számára az ismeretlen, a nem magától értetődő, a titokzatosan más az, ami erotikusan vonzó. A heteroszexuálisan érző serdülő azért kívánja a nőiséget, mert az titokzatosan másnak tűnik számára. A homoszexuálisan érző serdülő ezzel szemben azért kívánja a férfiasságot, mert nem ismeri, az az ő számára még mindig „titok”.

Ha az olyan fiúk, akiknek sohasem csillapították az „apaéhségét”, felnőtté válásuk előtt homoszexuális visszaélés áldozataivá válnak – különösen akkor, ha ezt felnőtt embertől kell elszívniük –, akkor ez számukra gyakran egyenes utat jelent a homoszexualitás felé.

A vizsgálatok szerint a homoszexuálisan érző férfiak gyermek- vagy serdülőkorukban gyakrabban voltak kitéve homoszexuális bántalmazásnak, mint a heteroszexuálisan érzők. (A homoszexuálisan érző nők esetében úgy tűnik, hogy

gyermek- és ifjúkorukban a hetero- és a homoszexuális bántalmazás egyaránt gyakrabban fordult elő.)

Ezzel a fejlődéslélektani modellel dolgozik ma sikerrel többek között a reparatív terápia is. Mint említettük, ez a fogalom Anna Freudtól származik. Ő olyan egodisztóniás (nem kívánt, konfliktusként megélt) homoszexualitásban szenvedő férfiakat kísért, akik kiutat kerestek és találtak homoszexuális hajlamukból.

A reparatív terápia fogalma nem azt jelenti, hogy a homoszexualitást „meg kellene javítani”, hanem azt, hogy a homoszexualitás önmagában „reparatív készlet”. A homoszexualitás arra utal, hogy valami mélyebb dolog, és pedig a saját nemi identitás érzése gyógyulásra szorul. Ezenkívül a homoszexualitás még azt a „reparatív készletet” is képviseli, hogy a gyermeknek az azonos nemű szülő közelségére, megerősítésére, odafordulására és bátorítására irányuló szükségletei csillapuljanak. Szexszel azonban ezeknek az önazonosságra irányuló és érzelmi szükségleteknek egyikét sem lehet csillapítani. Ez is az egyik oka annak, hogy miért tekinthető függőségnek a homoszexuális életstílus.

HOMOSZEXUALITÁS ÉS PSZICHÉS ZAVAROK

Az egyik érv azok közül, amelyekkel 1973-ban a homoszexualitásnak a pszichés problémák diagnózislistájáról való törlését indokolták, éppen az volt, hogy a homoszexuálisan élők között nem fordulnak elő gyakrabban pszichés betegségek, mint a heteroszexuálisok között. Ez már akkor sem volt igaz. Időközben pedig folyamatosan nő azon tanulmányok száma, amelyek a pszichés megbetegedések és a homoszexualitás közötti összefüggésre vonatkoznak. A továbbiakban néhány ilyen tanulmányt említünk.

a) Egy új-zélandi, reprezentatív, huszonegy évig tartó longitudinális vizsgálatban (1999) több mint ezer tizennégy-huszonegy éves fiatal pszichés egészségét vizsgálták. Az eredményekből az derült ki, hogy az önmagukat homoszexuálisnak vagy biszexuálisnak nevező fiatalok gyakrabban szenvedtek

súlyos depresszióban, szorongásos neurózisban, nikotinfüggőségben és viselkedészavarokban, mint a heteroszexuálisok. A homoszexuális fiatalok csoportjában az öngyilkossági kísérlet is gyakoribb volt.¹⁷

- b) A homoszexuálisan élő férfiak között gyakrabban fordulnak elő evészavarok.¹⁸
- c) Egy reprezentatív holland vizsgálat (2001) hasonló eredményekre jutott: azok a személyek, akik homoszexuális nemi tevékenységet gyakorolnak, gyakrabban szenvednek pszichés betegségekben, mint a csak heteroszexuálisan viselkedők. Azon férfiak esetében, akik férfikkal folytattak szexuális viszonyt, feltűnően nagy számban fordul elő szorongásos neurózis és súlyos depresszió. (Kizárták annak lehetőségét, hogy az ilyen pszichés zavaroknak AIDS-megbetegedés lenne az oka.) A homoszexuális viselkedést mutató nők gyakrabban szenvednek gyógyszer- és alkoholfüggőségben (*substance abuse*), mint a csak heteroszexuálisan viselkedők.¹⁹
- d) Egy amerikai vizsgálatban több mint négyezer 9–12. osztályos középiskolást kérdeztek meg kockázatot jelentő viselkedésformákkal kapcsolatban. A szerzők azt bizonyítják, hogy azok a fiatalok, akik homoszexuálisnak vagy biszexuálisnak nevezték magukat, lényegesen gyakrabban tanúsítottak az egészségre káros magatartást, mint a többi fiatal. Ide tartozik a jelentősen nagyobb fokú alkohol- és kábítószer-fogyasztás is. A magukat homoszexuálisnak/bisexuálisnak nevező fiataloknak ezenkívül sokkal nagyobb arányban volt részük szexuális bántalmazásban, és esetükben sokkal gyakrabban fordult elő, hogy már több szexuális partnerük is volt.²⁰

Az újabb angliai (2003)²¹ és új-zélandi (2005)²² vizsgálatok megerősítik ezeket az eredményeket.

A vizsgálatokból egy dolog egyértelműen kiderül: sok homoszexuálisan érző ember szenved. De mi erre a válasz? Azok után, hogy a homoszexuális mozgalom 1973-ban kimondta, hogy nincsenek különbségek, most azt állítja, hogy a pszichés megbetegedések és a homoszexualitás összefüggésének egyedüli oka a társadalmi diszkriminációban keresendő. Erre azonban nincsenek tudományos bizonyítékok. Hiszen akkor miért nem csökkennek a pszichés megbetegedések az olyan országokban, mint Hollandia és Új-Zéland, amelyek a homoszexualitás iránt tanúsított liberális viszonyulásukról ismertek? Talán mégis mélyebben rejlenek az okok? Nem lehetséges, hogy a felismert összefüggések mégis egyértelműen arra utalnak, hogy a homoszexualitás önmagában is emocionális probléma, egy megoldatlan belső (neurotikus) konfliktus kifejeződése?

MI A „SZEXUÁLIS IDENTITÁS”? – AZ ÚJ „EGYENLŐ BÁNÁSMÓD TÖRVÉNYE”

2006 augusztusa óta van érvényben Németországban az „egyenlő bánásmód törvénye”. Itt nem fejtethjük ki részletesen, miért végzetes e rendelkezés, amely a totalitarizmus határát súrolja, vagy már át is lépte. Egy pontot azonban ki kell emelnünk: az egyik jellemző, amellyel szemben az új törvény szerint nem lehet „diszkriminálni” – a faj, a nem és egyebek mellett –, a „szexuális identitás”. De miről is van szó?

A homoszexuális mozgalom évtizedek óta monoton módon azt ismételteti, hogy a homoszexualitás elsősorban nem *viselkedés* kérdése (amelyet így valószínűleg meg is lehetne változtatni, még akkor is, ha – mint a homoszexualitás esetében – általában függő magatartásról van szó) vagy érzések dolga (amelyek meg tudnak változni), hanem *identitás* kérdése. Állás-

17 Fergusson, D. M. et al.: Is sexual orientation related to mental health problems and suicidality in young people? *Arch Gen Psychiatry*, 56, 1999, 876–880. ■ 18 Carlat, D. J. – Camargo, C. A. Jr.: Review of bulimia nervosa in males. *American Journal of Psychiatry*, 1991, 148, 831–843. ■ 19 Sandfort, T. et al.: Same-Sex Sexual Behavior and Psychiatric Disorders: Findings from the Netherlands Mental Health Survey and Incidence Study. *Arch. Gen. Psych.* 58, 2001, 85–91. ■ 20 Garofalo, R. et al.: The association between health risk behaviors and sexual orientation among a school-based sample of adolescents. *Pediatrics* 101, 5, 1998, 895–903. ■ 21 King, M.: Mental Health and Quality of Life of Gay Men and Lesbians in England and Wales. *Brit. J. Psychiatry*, 183, 2003, 552–558. ■ 22 Fergusson, D. M.: Sexual orientation and mental health in a birth cohort of young adults. *Psychological Medicine*, 35, 2005, 971–981.

pontjuk szerint a homoszexualitás olyan megváltoztathatatlan jellemző, mint a rassz vagy a nem. A homoszexuális mozgalom egész stratégiája a múlt századi amerikai fekete polgárjogi mozgalommal kapcsolatos, meglévőnek vélt, de nem létező analógiára épül. E stratégiának az a célja, hogy ne essék több szó a viselkedésről. Azt ugyanis etikailag meg lehet ítélni, egy identitás azonban, amelynek olyan „semleges” jellemzőnek kell lennie, mint amilyen a bőrszín, minden etikai megítélésen kívül esik.

Éppen ezért van szükség ismét az antropológiára: ha csak két nem létezik, férfi és nő, melynek képviselői alapvetően, teremtményi rendeltetésük, sőt testiségük folytán is a másik nem kiegészítésére törekszenek – akkor a homoszexualitás problémának tekintendő. Vagy volnának ezenkívül „másfajta” emberek is, akik egy harmadik, negyedik vagy ötödik nemhez tartoznak: a meleg, leszbikusok, biszexuálisok, transzszexuálisok stb.?

A homoszexualitás mint „saját identitás” és a „meleg” vagy a „leszbikus” identitás koncepciója a XIX. századból származik. Egy homoszexuális életet folytató ügyvéd, *Karl-Heinrich Ulrichs* alkotta meg, és írt róla egy többkötetes antropológiai szakkönyvben. Ulrichs volt az első, aki azt állította, hogy a homoszexuálisok olyanok, mint egy harmadik nem képviselői. Ezt a koncepciót vette át később a homoszexuális mozgalom. Ez adja az élettársi törvény és az egyenlő bánásmód törvényének ideológiai alapját is. Amikor Ulrichs saját élete során egyre újabb szexuális preferenciákat fedezett fel, odáig jutott, hogy végezetül már meg volt győződve arról, hogy több mint tizenkét különböző nemnek kell léteznie.

Az új tudományos kutatások azonban kétségbe vonják, hogy létezik-e egyáltalán ilyen szilárd, megváltoztathatatlan „homoszexuális identitás” – eltekintve attól a tényről, hogy egy ember szubjektíven természetesen dönthet ilyen identitás mellett.

A *Zeitschrift für Sexualforschung* című tudományos folyóiratban a következő szerepel: „A

merev, megváltoztathatatlan szexuális irányultság tézisének az utóbbi időben különböző elméleti perspektívákból megkérdőjelezték, főleg az életrajzkutatás, az evolúciós pszichológia, a »labeling«-elméletek, valamint a szociális konstruktivizmus irányából. [...] Ezek szerint az egyének szexuális irányultsága életük során megváltozhat. A szexuális irányultság ebben az olvasatban folyamatosan fejlődik, miközben az egyéni szexuális és érzelmi tapasztalatok, a szociális interakciók és a kulturális keretek befolyásolják.”²³

A Chicagói Egyetemen dolgozó kutató, *Edward Laumann* és kutatócsoportja jelentette meg az Egyesült Államok egyik legfontosabb reprezentatív tanulmányát a szexuális viselkedésről.²⁴ Ennek egyes eredményeit *Jeffrey Satinover* pszichoterapeuta a következőkben foglalja össze:

„A Laumann-kutatás egyik legfontosabb pontja az..., hogy a »homoszexualitás« mint megváltoztathatatlan jellemző szinte mintha nem is létezne. »Hiábavaló vállalkozás lenne megadni egy bizonyos számot arra vonatkozóan, hogy milyen gyakorisággal fordul elő a homoszexualitás« – írja Laumann annak a fejezetnek az első bekezdésében, amelyet teljes egészében ennek a kérdésnek szentelt. Hiábavaló, nem az elfogultság miatt, vagy azért, mert túl kevesen szolgálnak adatokkal homoszexualitásukról, vagy a módszertani problémák, illetve a viselkedés komplexitása következtében, hanem azért, »mert olyan feltételezésekből indul ki, melyek egész egyszerűen hamisak, tudniillik hogy a homoszexualitás sok különböző egyén olyan egységes jellemzője volna, amely hosszabb időn keresztül stabil marad és egyszerűen mérhető«. Minden adat arra utal, hogy a homoszexualitás nem »stabil jellemző«. Sőt, a szerzők legnagyobb meglepetésükre azt tapasztalták, hogy a homoszexualitás instabilitása egy élet során csak egy irányba: a mind nagyobb instabilitás felé halad – még hozzá nagyon szignifikáns módon.”²⁵

Erwin Haebler, a szexológia képviselője és a homoszexuális mozgalom egyik főszereplője

23 Kinnish, K. K.: Geschlechtsspezifische Differenzen der Flexibilität der sexuellen Orientierung. *Z Sex-Forsch* 17, 2004, 26–45. ■ 24 Laumann, E.: *The Social Organisation of Sexuality: Sexual Practices in the United States*. University of Chicago 1994. ■ 25 Satinover, J.: i. m.

egy másik vizsgálatra utal: amerikai tudósok kétszázhuszonnyolc homoszexualitásról szóló cikk elemzése során arra jutottak, hogy a „szexuális irányultság” javasolt definíciói oly mértékben eltérnek egymástól, hogy végül „a semmit a semmivel” kellett összehasonlítani, anélkül, hogy egyetlen egységes definíció megfogalmazása lehetséges lett volna. „A kritikusok arra a végkövetkezetésre jutottak, hogy e kutatások mindaddig meddők maradnak, amíg egy homoszexuális identitás vagy egy egyértelműen körülírható homoszexuális irányultság létezéséből indulnak ki.”²⁶ Haerberle szerint a homoszexuális mozgalom e tudományos felismerések ellenében saját „szexuálisidentitás”-fogalmát kultiválta. Mert „úgy tűnt, hogy sokkal könnyebben érvényesíthetők követeléseik, ha homoszexuális személyek létezését előfeltételezik, akiket aztán jelentős társadalmopolitikai »kisebbségként« lehet mozgósítani és szervezni”.²⁷

De hogyan lehet törvényt alapozni egy olyan jellemzőre („szexuális identitás”), amelyet szubjektíven lehet ugyan érezni, azonban objektív tekintetben nemcsak nem született definíciója, de nyilvánvaló, hogy *objektíven egyáltalán nem is definiálható?*

A homoszexuális érzéseket senki sem választotta magának. A homoszexuális identitást azonban az ember maga választja – bár gyakran azért, mert nem tudja, hogy a homoszexuális érzéseket *másképp* is lehet kezelni. Intézetünkhez számos kérdéssel fordulnak, melyek során újból és újból azt tapasztaljuk, hogy sok ember, aki homoszexualitását konfliktusként éli meg és szenved tőle, még sohasem hallott arról, hogy vannak olyan terápiák, amelyek azoknak segítenek, akik homoszexuális hajlamaik csökkenését és érett heteroszexuális képességeik fejlődését kívánják. Társadalmunk „politikai korrektsége” megakadályozza, hogy meghallhassák ezt az üzenetet. Sőt, azt is megakadályozza, hogy a terapeuták képzésük során erről bármit is halljanak. Ennek az a következmé-

nye, hogy a terapeuták egyre kevésbé vannak felkészülve arra, hogy az egodisztóniás homoszexualitásukkal küzdő embereket elkísérjék a homoszexuális érzéseik közül kivezető úton. Az egodisztóniás homoszexualitásban élő embereket ezért állandóan diszkriminálják – oly módon, hogy egy diszkriminációellenes törvény nem segít rajtuk.

MEGFELELŐ TERÁPIÁVAL LEHETSÉGES A VÁLTOZÁS

Megfelelő terápia vagy szakértő lelkigondozás segítségével sok esetben lehetséges a homoszexuális vonzalom célzott és valódi megváltozása.

„A terápia számára (változtatás céljából) a homoszexualitás legnehezebb esetei is hozzáférhetőek, ha a kliens ezt kívánja, és ha nagyon szenved állapotától – nem egyszerűen azért, mert büntudata vagy szégyenérzete van miatta, hanem mert a homoszexuális élet értelmetlen számára”²⁸ – írja Charles Socarides pszichoanalitikus, aki egész pályafutását olyan emberek segítésére szánta, akik a homoszexualitástól megakartak szabadulni.

A változás témájával kapcsolatos kutatások közül két példát emelnék ki: 1979-ben publikálta az ismert szexualitáskutató szerzőpáros, *Masters* és *Johnson* a változásról szóló tanulmányát, melyben hatvanszázalékos sikerarányról számoltak be. Az elmúlt években pedig a New York-i Columbia Egyetemen működő neves tudós, *Robert Spitzer* tanulmánya került az újságok címlapjára.²⁹

Spitzer (lásd fentebb) 1973-ban részt vett abban a döntéshozatalban, melynek során a homoszexualitást törölték a diagnózislistáról – mint mondta, szociálpolitikai és nem tudományos okokból. 1999-ben, az APA egyik éves gyűlése alkalmával újból beszélt tüntetőikkel. Ez alkalommal békésen zajlottak az események. A korábban homoszexuális emberek azért vonultak utcára, hogy a homoszexuális hajlamaik megváltoztatá-

26 Haerberle, E.: *Bisexualitäten*, Stuttgart, 1994, 32. Lásd még: Graf, M.: Stellungnahme zum Antidiskriminierungsgesetz. *Bulletin des DJIG*, Suppl. 2003, www.djig.de. ■ 27 Haerberle, E.: i. m. 21. ■ 28 Socarides, Ch., id.: Report on the Commission on Sexual Orientation and the Law, Appendix F-2, <http://www.hawaii.gov/lrb/rpts95/sol/solapf2c.html>. ■ 29 Spitzer, R.: Can Some Gay Men and Lesbians Change Their Sexual Orientation? 200 Participants Reporting a Change from Homosexual to Heterosexual Orientation. *Arch Sex Behavior*, 32, 5, 2003, 403–417.

sát célzó terápiához való jogukért tüntessenek. Spitzer nyitott volt, és vizsgálatot kezdett azzal a céllal, hogy tisztázza, lehetséges-e a valódi változás – az érzések és nem csak a viselkedés megváltozása. Amikor belekezdett a vizsgálatba, szkeptikus volt, de később azt mondta: „Az eredmények megdöbbentőek, mert sokan tényleg jelentős változásokon mentek keresztül a homoszexualitástól a heteroszexualitás irányába. Azt mondják, most sokkal jobban vannak. Legtöbbjük ma már házasságban, és sokkal jobban érzi magát ebben az életstílusban.”³⁰

A Spitzer-tanulmány végkövetkeztetése szerint kétszáz olyan férfi és nő közül, akik megfeleltek a vizsgálatban való részvétel szigorú feltételeinek, a férfiak hatvanhat százaléka és a nők negyvennégy százaléka tapasztalt jelentős változást, és azóta „jó heteroszexuális életet” folytattak. A változás ennek során nemcsak a visel-

kedést érintette, hanem kifejezetten a vágyakat, a fantáziákat és a vonzalmakat is.

Spitzer 2001-ben mutatta be munkáját az APA éves nagygyűlésén. Ezután még két évig tartott, míg a tanulmány megjelent. Előzőleg azzal fenyegették meg, hogy nyilvánosan diszkreditálják, ha megjelenteti tanulmányát.

KITEKINTÉS

Mindent meg kell tennünk annak érdekében, hogy társadalmunkban szabad teret nyissunk ahhoz, hogy a homoszexualitásuktól szenvedő és az érett heteroszexualitás irányába való változást kereső férfiak és nők kivezető utakat találjanak, és járhassanak rajtuk. Ami pedig a törvényeinket illeti, nem kellene azonosnak nevezni azt, ami *nem azonos*.

Fordította: Varga Judit

A fenti tanulmány – melyet a szerző és a kiadó szíves engedélyével közlünk – a Freiburgban megjelenő Communio című nemzetközi folyóirat 2006. augusztusi számában látott napvilágot.

A szerző gyermek- és ifjúsági szakorvos, a Deutsches Institut für Jugend und Gesellschaft [Német Ifjúsági és Társadalmi Intézet] vezetője. Az intézet a németországi Offensive Junger Christen (OJC) nevű ökumenikus élet- és munkaközösséghez tartozik. Az intézmény tevékenységének középpontjában olyan kérdések állnak, mint a női és férfi identitás fejlődése, a szexualitás és homoszexualitás, a házasság és a család, a szexualitás és a kultúra kérdései. Az intézet mottója a neves német evangélikus teológustól, Dietrich Bonhoeffertől származik: „A végső felelősségteljes kérdés nem az, hogyan húzhatom ki magam hősiességgel az ügyből, hanem az: hogyan éljen tovább a következő generáció.”

³⁰ A szerző interjúja R. Spitzterrel. *Bulletin des DIJC*, 2001 őszi, www.dijc.de.